

Krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim

Grażyna Holly

Wayside crosses and chapels along the Polish-Slovak and Polish-Ukrainian borders

Abstract: In 2014 a total of 123 wayside chapels were identified along the Polish-Slovak and Polish-Ukrainian borders. This region is part of the World Biosphere Reserve known as the “Eastern Carpathians.” The largest number of chapels (76) were noted in the Polish part of this region, while the Ukrainian part had 39 and the Slovak part had 8. Several forms of chapels were then differentiated: little houses fixed to the ground (two varieties), concave facades fixed to the ground (three varieties), and pole-mounted boxes or facades (two varieties). In 2014 the study area included a large number of house-type chapels with a small altar in the middle and just a small number of concave facades featuring religious motifs.

The greatest diversity of chapel types was noted in the Polish part of the study area. The most popular chapel style today is cabinet-type, with a small religious figure made by local artists. House-type chapels are constructed at cemeteries and play the role of public funeral chapels. Wayside chapels in the Ukrainian part of the study area can most often be found in villages in Nadsianski Landscape Park. The oldest chapels are house-type, built in the form of a square box covered by a four-sided roof with an onion-shaped dome topped with a cross. Wayside chapels built today reflect Eastern traditions, which is emphasized by the presence of one large or five smaller onion-shaped domes topping the roof as well as Eastern Orthodox crosses and images with religious themes. Chapels in the Slovak part of the study area are usually house-type. Most are found at locations of non-existent Orthodox churches that were demolished in order to make room for a drinking water reservoir known as Starina. In short, wayside chapels constitute a permanent part of the religious landscape of the Polish, Slovak, and Ukrainian border region and serve as a manifestation of the religiosity of local residents.

Keywords: chapels, religious landscape, Eastern Carpathians

Wprowadzenie

Kapliczki przydrożne to niewielkie, wolno stojące obiekty chrześcijańskiej architektury sakralnej. Charakteryzują się różnorodnością form i bogactwem zdobienia – od prostych drewnianych krzyży po kapliczki przypominające miniaturowe świątynie. Tradycja chrześcijańska wiąże pochodzenie nazwy kapliczek z osobą św. Marcina z Tours. Jeden z najwybitniejszych polskich badaczy problematyki małej architektury sakralnej, T. Seweryn, pisał: „Nazwa łacińska *capella* pochodzi od *cappa*, tzn. płaszcz. W szczególności chodzi tu o płaszcz św. Marcina, biskupa z Tours, wdziewany jako tarcza ochronna przez królów francuskich podczas wypraw wojennych. Cela, w której przechowywana była owa *cappa S. Martini*, zwana jest kaplicą, a dozorczy – jej kapelanami. Według ich wzoru budowano małe, skromne świątynie, które potem przeobrażano w kościoły” (Seweryn 1958). Kaplicami nazywano także zewnętrzne przybudówki kościoła, służące do przechowywania relikwii męczenników (Seweryn 1958). Już od IV wieku, początkowo na grobach męczenników, a później we wsiach i przy traktach, stawiano małe kapliczki, co podnosiło pobożność mieszkańców wsi i często dawało początek nowym parafiom. Posiadają one wyraźną wnękę, wewnątrz której umieszczony jest obraz, figura lub niewielki krucyfiks i różne dewocjalia. W Kościele wschodnim, pomimo wydawanych ograniczeń, powstawały kaplice fundowane przez osoby zamożne oraz liczne krzyże stawiane przez ludność wiejską, często bez wiedzy miejscowego biskupa (Nowodworski 1878). Sprzyjało to rozwojowi form i bogactwa w zdobnictwie, w zależności od umiejętności lokalnych artystów ludowych.

Głównym celem opracowania jest przeprowadzenie typologii kapliczek oraz analiza ich przestrzennego rozmieszczenia na obszarze pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego, położonego w granicach Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Na obszarze tym stykały się oraz przenikały nawzajem dwie wielkie tradycje religijno-kulturowe – zachodnia (łacińska) i wschodnia (bizantyjsko-ruska), w wyniku czego wykształcił się oryginalny krajobraz sakralny. Na przestrzeni dziejów ulegał on przemianom, będącym odbiciem stosunków międzywyznaniowych i procesów politycznych w poszczególnych okresach dziejowych. Przełomowymi wydarzeniami w dziejach badanego obszaru była I i II wojna światowa, zmiany przynależności państwowej i akcje wysiedleńcze oraz represje wobec Kościoła Rzymskokatolickiego.

Krajobraz sakralny pogranicza trzech państw – Polski, Słowacji i Ukrainy, jest przedmiotem zainteresowania autorki od kilkunastu lat (Holly 2012, 2013, 2014).

Obszar ten stanowi interesujący „poligon” badawczy dla studiów z zakresu geografii religii (Jackowski i in. 1996; Jackowski, Sołjan, Bilśka 1997), ponieważ na stosunkowo małym obszarze występują zróżnicowane stosunki wyznaniowe i tradycje kulturowe.

Materiał został przygotowany w oparciu o badania terenowe oraz kwerendę archiwalną i biblioteczną. Analizę rozmieszczenia kapliczek przeprowadzono z wykorzystaniem map historycznych oraz metod statystycznych i graficznych. Za podstawowe jednostki przestrzenne, którym przyporządkowano i w obrębie których analizowano badane obiekty sakralne, przyjęto granice historyczne wsi. W opracowaniu wykorzystano materiały zebrane w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (nr N N306 388939).

Charakterystyka badanego obszaru

Obszar objęty opracowaniem należy do Zewnętrznych Karpat Wschodnich i położony jest po północnej i południowej stronie Karpat, pomiędzy Przełęczą Łupkowską a Przełęczą Użocką. Charakteryzuje się on wysokimi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi, które chronione są zarówno po polskiej, jak i ukraińskiej oraz słowackiej stronie za pomocą różnych form.

Powierzchnia badanego obszaru po stronie polskiej wynosi blisko 108 933 ha i liczy około 7 700 mieszkańców (Informacje pisemne z Urzędów Gmin: Baligród, Cisna, Czarna, Lutowiska, Solina i Komańcza). W polskiej części badanego obszaru występują głównie miejscowości historyczne, których mieszkańcy zostali wysiedleni po II wojnie światowej. Dla porównania gęstość zaludnienia na tym obszarze w 1921 roku wynosiła 27,15 os./km² (Skorowidz 1923). Powierzchnia słowackiej części analizowanego obszaru wynosi 40 788 ha i zamieszkała jest przez 5 217 osób, a gęstość zaludnienia w 2012 roku wyniosła 7,81 os./km². Teren Użańskiego Parku Narodowego należy do Wielikoberezańskiego rejonu Obwodu Zakarpackiego, gdzie w 23 wsiach położonych w parku i otulinie mieszka ok. 15900 osób (Informacja pisemna z Użańskiego Parku Narodowego 2014). Natomiast Nadsiański Park Krajobrazowy o powierzchni 19 428 ha zamieszkuje 6100 osób (Informacja pisemna z Nadsiańskiego Parku Krajobrazowego). Pod względem administracyjnym obszar ten należy do rejonu Turka w Obwodzie Lwowkim.

Początki kształtowania się dziedzictwa religijnego badanego obszaru sięgają XIV–XVI wieku, kiedy to w wyniku akcji osadniczej ukształtowała się

specyficzna mozaika wyznaniowa. W najwyższych położonych górskich ostępach na polsko-węgierskim pograniczu rozwinęło się osadnictwo kultury wołosko-ruskiej, związane z chrześcijaństwem obrządku wschodniego. Z osadnictwem polskim i węgierskim, które rozwijało się w dolinach z uwagi na lepsze warunki dla rolnictwa, związany był natomiast obrządek rzymskokatolicki. W ślad za nowo zakładanymi na prawie wołoskim osadami powstawały cerkwie. Założenie parafii wraz z budową cerkwi i cmentarza sprzyjało stabilizacji osadnictwa, co przekładało się na dochody wsi. Począwszy od XVI wieku, we wsiach, w których rozwijał się handel, przemysł drzewny oraz naftowy, nastąpił wzrost liczby ludności żydowskiej. Pod wpływem ciągłego kontaktu i mieszania się wielonarodowej społeczności pochodzenia polskiego, ruskiego i wołoskiego ukształtowały się specyficzne rejony etnograficzne: bojkowski i łemkowski. Począwszy od II połowy XIX wieku, wraz z rozwojem przemysłu i przemian narodowościowych, w strukturze wyznaniowej wzrastał udział wyznania rzymskokatolickiego i mojżeszowego.

Okresem przełomowym w dziejach badanego obszaru były dwie wojny światowe, powojenne zmiany granic państwowych i restrykcje wobec Kościoła, w wyniku których nastąpiły zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej. Złożoną mozaikę wyznaniową odzwierciedla mapa pokazująca rozmieszczenie świątyń chrześcijańskich należących do różnych obrządków (ryc. 1).

W polskiej części, na skutek akcji przesiedleńczych przeprowadzonych w latach 1939–1947 i powojennych represji wobec Kościoła greckokatolickiego, dominuje wyznanie rzymskokatolickie. Ponadto na badanym terenie funkcjonują struktury Kościoła Bizantyjsko-Ukraińskiego (archidiecezja przemysko-warszawska; po reaktywowaniu Kościoła greckokatolickiego w 1991 roku) i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (diecezja przemysko-nowosądecka).

Prawa część doliny Sanu, należąca obecnie do Ukrainy, została wyludniona w latach 1944–1947. Proces wysiedlania ominął wsie położone we wschodniej części Nadsiańskiego Parku Krajobrazowego oraz mieszkańców wsi położonych na Zakarpaciu. Powojenne represje i likwidacja Kościoła greckokatolickiego przyczyniły się do rozwoju prawosławia. Po utworzeniu państwa ukraińskiego i reaktywacji Cerkwi Greckokatolickiej na obszarze tym występują obecnie struktury: Cerkwi Prawosławnej Moskiewskiego Patriarchatu, Cerkwi Prawosławnej Kijowskiego Patriarchatu, Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej, Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, autonomicznej Mukaczewskiej Eparchii greckokatolickiej ze stolicą w Użgorodzie i Kościoła Rzymskokatolickiego (diecezja mukaczewska).

Ryc. 1. Rozmieszczenie świątyń wyznań chrześcijańskich

Objaśnienia: 1 – Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna Krain Czeskich i Słowacji; 2 – Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny; 3 – Cerkiew Prawosławna Moskiewskiego Patriarchatu; 4 – Cerkiew Prawosławna Kijowskiego Patriarchatu; 5 – Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny; 6 – Kościół Bizantyjsko-Ukraiński; 7 – Ukraiński Kościół Grekokatolicki; 8 – Autonomiczna Mukaczewska Eparchia grekokatolicka; 9 – Słowacki Kościół Grekokatolicki; 10 – Kościół Rzymskokatolicki; 11 – granica państwa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Szematyzm (2012); Szematyzm (1991); Syrokhman (2000); Slobodjan (2003).

Na terenie północno-wschodniej Słowacji okres po II wojnie światowej naznaczony był sporami narodowościowymi i religijnymi. Miejscowych Rusinów początkowo uznano za mniejszość narodową, a po wprowadzeniu w 1948 roku komunistycznej dyktatury – za Ukraińców. Część z nich z czasem zaczęła ulegać wpływom słowackim. Na terenie tym dominowało wyznanie grekokatolickie, a po jego likwidacji w 1950 roku – prawosławne. Po reaktywacji Cerkwi Grekokatolickiej w 1989 roku funkcjonują obecnie struktury:

- Słowackiego Kościoła Grekokatolickiego (Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowackiego); metropolia preszowska, która powstała w 1818 roku na terenach przygranicznych słowackich, węgierskich i Zakarpacia.

– Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej Krain Czeskich i Słowacji (archidiecezja preszowska). Ponadto badany obszar należy do parafii rzymskokatolickiej w Sninie, liczącej z badanego terenu 75 osób (Musinka 2011).

Zmiany w zaludnieniu nastąpiły w 1987 roku, kiedy to zaczęto budowę zbiornika wody pitnej Starina. W tym celu ewakuowano 3 500 mieszkańców z 7 wiosek o łącznej powierzchni 131 km². Wraz z wysiedleniem zniszczono zabudowę, pozostawiając jedynie cmentarze oraz nieliczne krzyże przydrożne.

Geneza i typologia kapliczek przydrożnych

Kapliczki zaliczane są do obiektów małej architektury sakralnej i stanowią ważny przejaw kultu religijnego na obszarach, gdzie dominującym wyznaniem jest katolicyzm. Przez wieki wykształciła się różnorodność form polskich kapliczek przydrożnych, co utrudnia przeprowadzenie ich uniwersalnej klasyfikacji (Kłodnicki 2011). Z tego też względu typologię kapliczek wykonano w oparciu o niektóre aspekty (uznane przez autorkę za istotne), jak forma i lokalizacja. Ze względu na zróżnicowanie formy obiektów wyróżniono następujące typy i rodzaje kapliczek (według typologii opracowanej na podstawie: Seweryn 1958; Janicka-Krzywdą 1991; Kłodnicki 2011 i odpowiednio zmodyfikowanej przez autorkę):

I. Kapliczki domkowe naziemne (ryc. 2-I):

A. zbudowane na planie poligonu lub koła, ze ściankami lub słupami nakrytymi daszkiem namiotowym, dwuspadowym lub cebulastym, z ołtarzykiem;

B. zbudowane na planie poligonu lub koła, ze ściankami lub słupami nakrytymi daszkiem namiotowym, dwuspadowym lub cebulastym, z apsydą i ołtarzykiem;

II. Kapliczki wnekowe naziemne, z dachem dwuspadowym, wielospadowym, stożkowatym lub cebulastym (ryc. 2-II):

C. zbudowane na planie kwadratu lub prostokąta, z jedną dużą wnęką;

D. zbudowane na planie kwadratu lub prostokąta, wielokondygnacyjne, zazwyczaj z wnęką na każdym poziomie;

E. z jedną dużą wnęką w kształcie grotty lub niszy z kamieni;

III. Kapliczki słupowe, skrzynkowe/szafkowe (ryc. 2-III):

F. w kształcie słupa (okrągłego lub kwadratowego), z ustawioną figurą, krzyżem lub przeszkłoną szafką;

G. zawieszane na drewnianym lub murowanym słupie, na postumencie krzyża lub w jego dolnej części.

I. Kapliczki domkowe naziemne

I A

I B

I B

II. Kapliczki wnękowe naziemne

II C

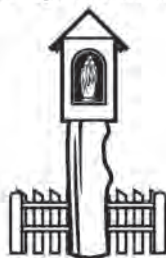

II D

II E

III. Kapliczki słupowe, skrzynkowe/szafkowe

III F

III G

Ryc. 2. Typy i rodzaje kapliczek

Objaśnienia: I A – kapliczki domkowe naziemne ze ścianami lub słupami, nakryte dachem, bez apsydy; I B – kapliczki domkowe naziemne z apsydą; II C – kapliczki wnękowe, jednokondygnacyjne; II D – kapliczki wnękowe, wielokondygnacyjne; II E – kapliczki z jedną dużą wnęką w kształcie grotty; III F – w kształcie słupa, z ustawioną szafką z figurą, obrazem lub krzyżem; III G – zawieszona na drzewie lub słupie, na postumencie krzyża lub w jego dolnej części.

Źródło: opracowanie własne, rys. L. Kostulski.

Ad. I. Kapliczki domkowe naziemne stanowią różnego rodzaju małe budowle przypominające domki (ryc. 2-I). Budowano je z drewna, z łamanych kamieni i cegły. Zewnętrzne ściany murowanych kapliczek, zwłaszcza wtedy, gdy spoiwem była glina, zawsze były tynkowane i malowane wapnem. Mają najczęściej dachy dwuspadowe lub brogowe, pokryte w przeszłości dranicami, gontem lub dachówką, a obecnie blachą. Najczęściej kapliczki domkowe wznoszono na planie kwadratu lub prostokąta, czasami dodawano niewielką część prezbiterialną zamkniętą półkoliście (apsydę – typ I B). Elementami dekoracyjnymi były zdobne fasady ze szczytami, a także ogródki kwiatowe oraz drzewa i krzewy ozdobne. Na dachu wznoszono bezpośrednio krzyż lub wieżyczkę zwieńczoną krzyżem. Formy architektoniczne kapliczek domkowych ulegały różnym przemianom, czego wyrazem była różnorodność w kształcie szczytów, dachów, hełmów i zdobnictwa. Kapliczki domkowe mają często wszystkie ściany zabudowane, a z frontu – drzwi wejściowe.

Ad. II. Kapliczki wnętrkowe zbudowane są z kamienia lub cegły, w formie prostopadłościanów nakrytych dwuspadowymi lub brogowymi daszkami, często dzielonymi gzymsami na kondygnacje o różnej wysokości lub uskokowo zwężające się ku górze. W ścianie frontowej podstawy kapliczki znajdują się wnęki w kształcie niszy, z figurą lub wizerunkiem religijnym (ryc. 2-II). Bywają także kapliczki wysokie, z większą liczbą wnęk, rozmieszczonych na dwóch lub więcej kondygnacjach frontowych, a czasami także w ścianach bocznych. Dawniej wnęki z figurami świętych osób – najczęściej Matki Bożej – umieszczano na fasadach domu. Począwszy od XIX wieku, wznoszono kapliczki w kształcie grot, w nawiązaniu do objawień maryjnych w Lourdes.

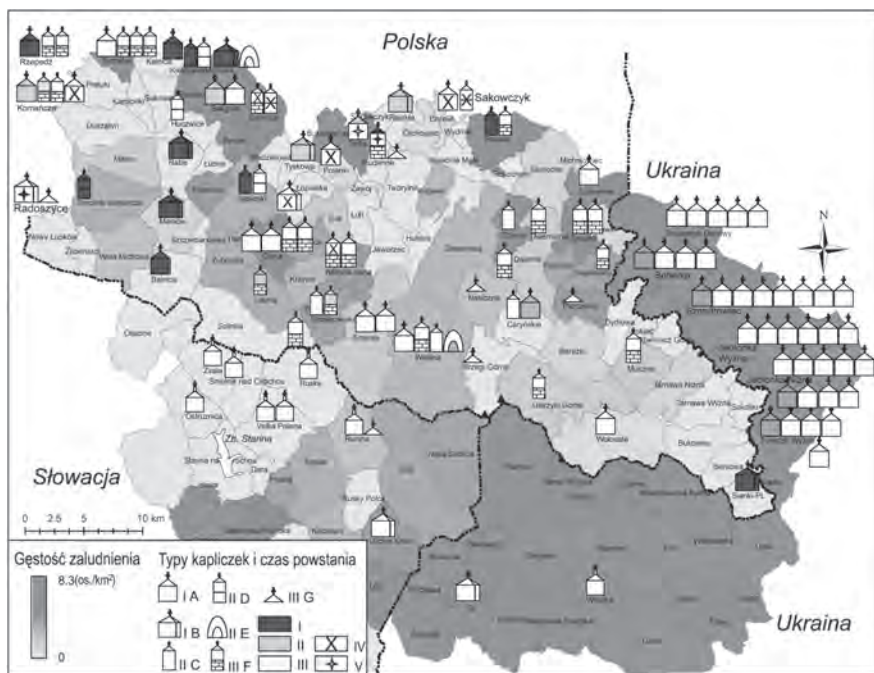
Ad. III. Kapliczki słupowe mają kształt słupa lub postumentu zwieńczonego przeszkloną szafką (lub bez szafki) z figurą lub krzyżem (ryc. 2-III). Słup jest prastarym symbolem wspólnym wielu kulturom, łączy świat ziemski ze światem niebiańskim. Można się tu doszukiwać pewnej analogii do słupów kultowych pogańskich plemion ruskich. W przeszłości wznoszono słupy, na których stawiano naczynia z popiołami zmarłych. Były one nakryte od góry daszkiem zabezpieczającym przed deszczem i śniegiem. Najczęściej kapliczka słupowa posiadała formę czterobocznej latarni nakrytej brogowym lub stożkowym daszkiem, osadzonej na słupie lub kolumnie. W środku znajdowała się figura świętego, rzadziej oleodruki. Do tej grupy zaliczamy także kapliczki zbudowane z niewielkich zazwyczaj skrzyneczek, zawieszonych na drzewach lub ścianach budynków, zawierające w środku figurę lub obraz. Kapliczki tego typu umieszczano najczęściej na drzewach, słupach, ścianach domów.

Typy kapliczek przydrożnych na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim

Zachowało się niewiele źródeł archiwalnych dotyczących wyglądu i występowania kapliczek na badanym terenie przed II wojną światową. Falkowski i Pasznyi, badający obszar Bieszczadów w okresie międzywojennym, zaobserwowali, że w części północnej Bojkowszczyzny występuje dużo krzyży przydrożnych, najczęściej z męką Pańską (Falkowski, Pasznyi 1935). W południowej części regionu odnotowali liczniejsze występowanie murowanych kapliczek domkowych naziemnych z niewielką apsydą zamkniętą półkoliście. Natomiast w części zachodniej zauważyli stosunkowo liczne występowanie kapliczek skrzynkowych zawieszonych na drzewie. Wyjątek stanowiła kapliczka domkowa w formie rotundy, istniejąca do końca II wojny światowej w Stuposianach. Badacze ci odnotowali: „Jest to okrągła, murowana kapliczka. W środku jest ona pusta, jedynie na ścianie na wysokości wyciągniętej ręki znajduje się szesnaście obrazków treści religijnej powycinanych z dzienników” (Falkowski, Pasznyi 1935). We współczesnym krajobrazie sakralnym badanego obszaru kapliczki o zaokrąglonym kształcie występują w Tureczkach Niżnych na Ukrainie oraz w rejonie Runiny na Słowacji. Są to kapliczki na rzucie sześciokąta, nakryte dachem z blachy zwieńczonym „cebulką” z krzyżem.

W latach 2012–2014 na całym badanym obszarze odnotowano 123 kapliczki, w większości zbudowane w okresie powojennym (ryc. 3, tab. 1). Najstarsze kapliczki skoncentrowane są w części północno-zachodniej badanego obszaru, znajdującego się w granicach Polski. Pochodzą one z XIX wieku, a ich lokalizacje są potwierdzone na mapach historycznych (*Administrativ Karte...* 1880). Pod względem typologicznym są to kapliczki domkowe, niekiedy z niewielką apsydą (I A i I B). Apsyda wraz z niewielkim ołtarzem umożliwiała odprawianie nabożeństw, co miało znaczenie dla rozwoju kultu publicznego. Taka forma kapliczki miała też swoje odniesienie w symbolice chrześcijańskiej. Cztery ściany oznaczały cztery rzeczy ostateczne – śmierć, sąd Boży, czyściec i piekło, a sklepienie symbolizowało niebo. Chrześcijańska symbolika liczby cztery ma jeszcze inne znaczenia. Jest to liczba świata (stworzenia), czterech żywiołów, kierunków świata, pór roku. Mamy też cztery cnoty kardynalne i inne (Seibert 2002). Na terenach wysiedlonych w polskiej części badanego obszaru tylko murowane kapliczki miały szansę przetrwać do czasów obecnych, m.in. kapliczki w Balnicy, Hyrczy, Studennem, Rabem i Siankach. W ostatnich latach dzięki różnym inicjatywom społecznym zostały odnowione i przywrócone do kultu.

Ryc. 3. Rozmieszczenie kapliczek przydrożnych na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim w latach 1850–2014 według typów

Objaśnienia: I A – kapliczki domkowe naziemne ze ścianami lub słupami, nakryte dachem, bez apsydy; I B – kapliczki domkowe naziemne z apsydą; II C – kapliczki wnękowe, jednokondygnacyjne; II D – kapliczki wnękowe, wielokondygnacyjne; II E – kapliczki z jedną dużą wnęką w kształcie grotty; III F – w kształcie słupa, z ustawioną szafką z figurą, obrazem lub krzyżem; III G – zawieszone na drzewie lub słupie, na postumencie krzyża lub w jego dolnej części; I – 1850–1900; II 1901–1939; III – 1940–2014; IV – nieznaną datą budowy; V – wzniesiona w miejscu starszej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych i map historycznych: Administrativ Karte von den Königreichen Galizien (1880), mapy topograficzne Wojskowego Instytutu Geograficznego.

Stosunkowo dużo, bo aż 25, jest kapliczek słupowych z przeszkloną lub odkrytą skrzynką z figurą (III F). Tego typu kapliczki najliczniej występują w polskiej części badanego obszaru i pochodzą z końca XX i początku XXI wieku (ryc. 3, tab. 1). Z reguły mają kształt niewielkiej drewnianej skrzynki, mieszczącej małą figurkę Matki Bożej, zawieszoną na słupie (Studenne), na drzewie (Brzegi Górne) lub w dolnej części drewnianego krzyża (Wetlina, Nasiczne). W ostatnim czasie coraz częściej wznosi się na murowanym cokole przeszklone szafki z figurą.

Tabela 1. Liczba kapliczek według typów w poszczególnych częściach pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego

Obszar	Typ kapliczki							Razem
	IA	IB	IIC	IID	IIE	IIIF	IIIG	
Polska część	22	9	7	6	2	25	5	76
Słowacka część	7	1	–	–	–	–	–	8
Ukraińska część (Nadsiański PK)	37	0	–	–	–	–	–	37
Ukraińska część (Użański PN)	1	1	–	–	–	–	–	2
Razem	67	11	7	6	2	25	5	123

Objaśnienia: I A – kapliczki domkowe naziemne ze ścianami lub słupami, nakryte dachem, bez apsydy; I B – kapliczki domkowe naziemne z apsydą; II C – kapliczki wnękowe, jednokondygnacyjne; II D – kapliczki wnękowe, wielokondygnacyjne; II E – kapliczki z jedną dużą wnęką w kształcie groty; III F – w kształcie słupa, z ustawioną szafką z figurą, obrazem lub krzyżem; III G – zawieszane na drzewie lub słupie, na postumencie krzyża lub w jego dolnej części.

Źródło: opracowanie własne.

Najmniej liczne (3%) są natomiast kapliczki wnękowe w kształcie groty, z jedną dużą niszą z figurą (II E). Tego typu kapliczki stały się popularne w Polsce i Europie po objawieniu Matki Bożej w grocie Massabielle w Lourdes w 1858 roku. Na badanym terenie występują one tylko w polskiej części (m.in. w Baligrodzie, Mchawie, Wetlinie), gdzie dominuje wyznanie rzymskokatolickie.

Największa różnorodność kapliczek pod względem typu architektonicznego występuje w polskiej części badanego obszaru (ryc. 3, tab. 1). Najbardziej popularne są obecnie kapliczki szafkowe z rzeźbą wykonaną przez miejscowych artystów. Oryginalnością wyróżnia się tzw. „kapliczka pamięci” w Cisnej, ufundowana przez Z. Pękalskiego, A. Potockiego, J. Pysia i T. Wojnarowskiego (fot. 1). Autorem projektu jest J. Pyś – krakowski plastyk pochodzący z Dynowa, specjalizujący się w wykonywaniu witraży. Kapliczka upamiętnia 31 osób, w większości artystów związanych z historią powojenną Bieszczadów. Na słupie z nazwiskami osób zamieszczona została mała szafka w kształcie dębowej beczki po piwie z rzeźbą Z. Pękalskiego przedstawiającą Chrystusa Frasobliwego, z kapeluszem w ręku. Kapelusze jest znakiem rozpoznawalnym dla wielu artystów, którzy przyjechali w Bieszczady, szukając inspiracji i sensu życia. Całość wieńczy hełmiasta kopuła witrażowa nawiązująca do kopuły cerkwi w Równi. Kapliczka została poświęcona w 2008 roku przez ks. J. Marszałka, proboszcza rzymskokatolickiej parafii w Cisnej, oraz ks. M. Michaliszyna, kapłana greckokatolickiego. Kapliczka ma upamiętnić

zmarłych artystów, ale także pobudzać do refleksji nad własnym życiem, o czym wspomniał ks. Marszałek:

„Wszędzie, gdzie stawiamy kapliczki i krzyże przydrożne, czynimy to po to, aby w naszym codziennym zagubieniu znaleźć chwile refleksji i spróbować na nowo odnaleźć prawdziwą drogę do Boga. I dlatego dzisiaj w tym miejscu postanowiliśmy poświęcić tę kapliczkę pamięci” (Potocki 2009).

Ponadto występują kapliczki szafkowe z figurą w środku, jak m.in. Chrystusem Frasobliwym (np. Cisna), Matką Bożą (np. Stężnica, Dwerniczek), św. Janem Nepomucenem (np. Smolnik), św. Florianem (np. Wetlina) czy św. Hubertem (np. Muczne). Nie widać wyraźnej reguły co do popularności stosowanego materiału, spotykane są bowiem kapliczki zarówno drewniane z artystycznym wykończeniem, jak też kamienne z figurą gipsową zakupioną w sklepie z dewocjonaliami.

We wsiach położonych na terenie ukraińskiej i słowackiej części badanego obszaru najliczniejsze są kapliczki domkowe (I A). Po stronie ukraińskiej bardzo licznie występują kapliczki przydrożne we wsiach położonych w Nadsiańskim Parku Krajobrazowym. Najstarsze z nich należą do typu kapliczek domkowych, zbudowanych na planie kwadratu i nakrytych dachem czterospadowym z „cebulką” zwieńczoną krzyżem. Współcześnie budowane kapliczki nawiązują do tradycji wschodniej, zbudowane są najczęściej na planie kwadratu i nakryte dachem z blachy z jedną większą lub pięcioma małymi „cebulkami” i krzyżami. Przy wznoszeniu kapliczek w stylu prawosławnym większą uwagę zwracano na rozwiązania architektoniczne związane z wyposażeniem w ikony, inaczej niż w stylu zachodnim, gdzie dbano bardziej o zdobienia artystyczne nawiązujące do określonego stylu i rozwiązania architektoniczne aranżujące wyeksponowanie rzeźb lub płaskorzeźb religijnych (Boliuk 2009). We wsiach Boberka, Szandrowiec, Jabłonka Wyżna i Tureczki pojawiają się ponadto nowe kapliczki w formie dużych figur NMP zabezpieczonej przed deszczem daszkiem z blachy posadowionym na czterech słupach, co jest znakiem otwarcia się na wpływy kultury zachodniej. Widoczną regułą jest brak podawania na kapliczkach daty ich budowy. Dekoracja architektoniczna nawiązuje do tradycji, zwyczajów i upodobań regionalnego osadnictwa (Sibor 2008). Natomiast na terenie Użańskiego Parku Narodowego (Ukraina) znajdowały się trzy kapliczki, w tym dwie należące do typu domkowego, a jedna – wnękowa. Spośród nich oryginalnością formy wyróżnia się kapliczka w miejscowości Wyszka. Wyszka słynie z turystyki, zlokalizowano tu bowiem wiele wyciągów narciarskich i hoteli oraz pensjonatów.

Fot. 1. Cisna (Polska) – zwieńczenie Kapliczki Pamięci (fot. G. Holly)

Fot. 2. Ulickie Krive (Słowacja) – naziemna kapliczka domkowa (Fot. G. Holly)

Fot. 3. Jabłonka Wyżna (Ukraina) – wnętrze kapliczki domkowej pw. św. Trójcy (fot. G. Holly)

Fot. 4. Jabłonka Wyżna (Ukraina) – wnętrze kapliczki domkowej pw. św. św. Piotra i Pawła, z fundatorką (fot. G. Holly)

Fot. 5. Liszna (Polska) – kapliczka wnątkowa (fot. G. Holly)

Fot. 6. Jabłonka Wyzna (Ukraina) – kapliczka naziemna domkowa (fot. G. Holly)

Wiąże się to z wykupem działek i lokalizacją inwestycji ludzi pochodzących z różnych stron Ukrainy. Być może te względy miały wpływ na nietypowy, bardzo dekoracyjny wygląd kapliczki, odbiegający od skromnej zabudowy okolicy. M. Sibor zauważa w rozwoju kapliczek na zachodniej Ukrainie kilka etapów (Sibor 2010): etap I (XV–XVI wiek) charakteryzujący się zapożyczeniem idei i zapoczątkowaniem stylu, etap II (XVII wiek – pierwsza połowa XIX wieku) – stopniowe umacnianie tradycjonalizmu przydrożnych kaplic, etap III (lata 1848–1923) – okres wielkiej popularności kaplic przydrożnych i licznych fundacji; etap IV (lata 1923–1939–1991) – spadek fundacji, zakazy formalne, popadanie w ruinę, oraz etap V (od początku lat 90. XX wieku do dziś) – czas odrodzenia w budownictwie kapliczek przydrożnych, wznoszenie nowych i renowacja starych i zniszczonych. Warto przy tym podkreślić, że mieszkańcy górskich wiosek bardzo przestrzegali dochowania obietnicy danej Bogu, w obawie przed ewentualną karą (Ignatenco 2002).

W części słowackiej badanego obszaru najstarsza kapliczka położona jest na wzniesieniu we wsi Uličské Krivé (fot. 2). *Została ona wzniesiona w 1965 roku przez mnicha Ihnatija Čokyne z góry Athos w Grecji.* Ponadto w Runinie znajduje się kapliczka domkowa wraz z niewielkimi współczesnymi kapliczkami skrzynkowymi wzniesionymi w miejscu pielgrzymkowym zwanym „Tri studničky”. Ożywienie w budownictwie małej architektury sakralnej miało miejsce po wysiedleniu ludności pod budowę zbiornika wodnego Starina i zburzeniu cerkwi. W miejscach, gdzie stały dawniej świątynie, zbudowano kaplice domkowe, w których odprawiane są obecnie nabożeństwa odpustowe.

Na całym badanym obszarze dominują kapliczki pomalowane na kolor biały, symbolizujący czystość, zwycięstwo, doskonałość, Boskie światło (Hoffsümmer 2001) – fot. 3. Dawniej kapliczki poświęcone Najświętszej Maryi Pannie powszechnie bielono wapnem z dodatkiem niebieskiego pigmentu. Niebieski to w symbolice chrześcijańskiej kolor nieba, powietrza i wody, a także czystości, prawdy i wierności (Seibert 2002). Kontynuację tej tradycji widać w części zachodniej badanego obszaru – w rejonie doliny Oslawy i Oslawicy, gdzie występują większe wpływy kultury łemkowskiej. Na Ukrainie, we wsiach położonych w Nadsiańskim Parku Krajobrazowym, kapliczki są najczęściej pomalowane na kolor niebieski (fot. 4), biały oraz fioletowo-purpurowy. Kolor purpurowy w symbolice chrześcijańskiej odnosi się do Chrystusa jako prawdziwego władcy świata. Jest także symbolem męki Pańskiej i krwi Chrystusa (Hoffsümmer 2001).

Patroni kapliczek

Kapliczki są zazwyczaj wyposażone w ludowe rzeźby, malowidła na deskach lub oleodruki z wizerunkiem Jezusa Chrystusa i Matki Bożej. W ich sąsiedztwie zawieszona się często wota w postaci różańców, krzyżyków czy też obrazków i medalików. Wraz z rozwojem kultu świętych wznoszono kapliczki z figurami lub obrazami świętych Pańskich, z prośbą o opiekę, pośrednictwo i wstawiennictwo. Święty wydawał się bliski, spieszący z pomocą w różnorodnych problemach. W XX wieku stopniowo znikwały wpływy ludowe w wystroju kapliczek, a rzeźby wykonane przez miejscowych artystów zastępowano figurami gipsowymi, często „schematycznymi”, kupionymi na miejskich jarmarkach.

Powszechny był również zwyczaj umieszczania w kapliczkach rzeźb Matki Bożej, która w polskiej religijności ludowej zawsze odgrywała kluczową rolę. Do najpopularniejszych przedstawień w polskiej części badanego obszaru należą: Matka Boża z Dzieciątkiem (ok. 50%) i Matka Boża z sercem gorejącym (ok. 45%) oraz Najświętsza Maryja Panna Niepokalanie Poczęta. W kapliczkach oprócz rzeźb umieszczano także obrazy z wizerunkiem Maryi, z których najpopularniejsze są kopie cudownego wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej czczonej w całej Polsce oraz Matki Bożej Nieustającej Pomocy. W kapliczce usytuowanej na przełęczy w Polankach k. Łopienki znajduje się wizerunek lokalnie czczonej Matki Bożej Łopieńskiej, a w Rabem – Matki Bożej Zagórskiej.

Natomiast w kapliczkach domkowych, występujących w ukraińskiej części badanego obszaru, najliczniejsze są obrazy Matki Bożej i Jezusa Chrystusa z gorejącym sercem (oleodruki). Wokół nich zawieszano i ustawiano różne mniejsze oleodruki oraz małe figurki Matki Bożej, krzyże, flakony z bukietami kwiatów wykonanych z papieru oraz świece (Sumcow 1890; Ignatenko 2002; Sidor 2008) – fot. 5 i 6.

Na terenie Galicji Wschodniej w kapliczkach najczęściej zamieszczano oleodruki Chrystusa Ukrzyżowanego, Matki Bożej (w różnych przedstawieniach ikonograficznych), św. Mikołaja, św. Onufrego lub kompozycje – Matki Bożej z Dzieciątkiem i św. Józefa z Dzieciątkiem (Sidor 2008). Obecnie charakterystyczne jest jednak całe bogactwo mniejszych bądź większych ikon, krucyfiksów i innych przedmiotów kultu ustawionych na stoliku, podwyższeniu i na ścianach.

Charakterystyczne dla strony ukraińskiej jest ozdabianie przedmiotów kultowych bogato haftowanymi ręcznikami (rucznikami). Oprócz funkcji dekoracyjnej ozdabianie płóciennym ręcznikiem ma w tradycji ludowej charakter symboliczny (religijny). Płótno towarzyszy bowiem człowiekowi w życiowych obrzędach,

świętach liturgicznych. Zawijanie ręcznika wokół krucyfiksu nadawało magicznego znaczenia i miało mieć dobroczynny wpływ poprzez kontakt z *sacrum* na osobę, która ręcznik przyniosła lub wykonała (Ignatenko 2002).

Bardzo rzadko stawiane są na całym obszarze figury świętych Pańskich, pomimo że w przekonaniu wiejskiej społeczności każdy święty spełniał określone funkcje i utrzymywał swój patronat. I tak np. św. Mikołaj opiekował się sierotami i pannami na wydaniu, św. Anna kojarzyła małżeństwa, św. Antoni pomagał w odnalezieniu rzeczy zagubionych, św. Jan Nepomucen chronił od powodzi i gradobicia, strzegł domostwa i zasiewów przed powodzią i nawałnicami, a do św. Józefa modlono się o dobrą śmierć. W Kalnicy znajduje się wzniesiona na początku XX wieku kapliczka szafkowa, z figurą św. Antoniego i Najświętszej Maryi Panny. Kapliczka została wybudowana przez mieszkańca Lisznej – Babicza, w intencji zdrowia rodziny. Obecnie mieszkańcy wsi odprawiają przy niej nabożeństwa majowe. Natomiast w Smolniku przy moście stoi współczesna kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena. Warto jednak podkreślić, że w części ukraińskiej kapliczki z figurą ustawioną na postumentach nie występują dość powszechnie, a na Słowacji i Zakarpaciu nie odnotowano żadnej. Może to mieć związek z przeważającą na tym terenie do połowy XX wieku tradycją wschodnią, w której forma obrazowania figuralnego nie występuje.

Rola w krajobrazie i ochrona zabytkowych kapliczek przydrożnych

Fundatorzy kapliczek przydrożnych sadzili zazwyczaj wokół tych obiektów drzewa – na ogół dwa lub cztery (w czterech narożnikach), zapewniając im zieloną i kwitnącą oprawę, cień i – co równie ważne – ochronę przed piorunami. Drzewka sadzono z reguły wraz ze wzniesieniem kapliczki. Najczęściej wysadzano lipy, jesiony, a także drzewa owocowe. Świadomie komponowana w otoczeniu kapliczek „zielen” sprawia, że oba elementy tworzą łącznie kulturowo-przyrodniczy, zabytkowy zespół. Niektóre kapliczki otoczone są niskim płotem z prętów metalowych lub drewnianych sztachet, w obrębie których wysadzano ozdobne kwiaty.

Na terenie ukraińskiej części badanego obszaru powszechnym zjawiskiem jest natomiast ozdabianie kapliczek plastikowymi, kolorowymi kwiatami oraz światełkami choinkowymi. Zawieszane wieńce ze sztucznych kwiatów występują również w polskiej części badanego obszaru – w dolinie Osławy i Osławicy (zachodnia część). Wnętrza kapliczek w ukraińskiej części badanego obszaru są ponadto

bogato ozdabiane haftowanymi ręcznikami (przez prawosławnych zwane *zawieskami* lub *rucznikami*). Wyrażają one podziękowanie za doznane łaski lub mają być częścią zanoszonej prośby.

Haftowany ręcznik jest charakterystycznym elementem dekoracyjnym kapliczek, cerkwi i domów ukraińskich. W dawnej tradycji miał on nie tylko znaczenie jako wytwór kultury materialnej, ale przede wszystkim kultury obrzędowej i rodzinnej, związanej z cyklem rocznym. Towarzyszył bowiem człowiekowi przez całe życie – od narodzin po śmierć, pełniąc funkcje praktyczne, estetyczne, kultowe, symboliczne, ochronne, magiczne. Stanowił oprawę obrzędów rodzinnych i świąt religijnych, a także był powszechnie wykorzystywany w życiu codziennym.

Ręczniki straciły większość swoich niegdyś ważnych funkcji obrzędowych. Pozostają najdłużej praktykowaną formą dekoracji ikon, i to zarówno domowych, jak i w cerkwiach. Skromnie zdobione i zazwyczaj krótsze ręczniki zawieszano na krzyżach pomorowych, wotywnych czy cmentarnych, jako rodzaj ofiary bądź dekoracji. Na terenie ukraińskiej części badanego obszaru ręczniki zdobione haftem krzyżykowym – w kolorach czarnym, czerwonym i niebieskim – zaobserwujemy wewnątrz kapliczek, zawieszane na oleodrukach, czy obrazach haftowanych i krucyfikach. Głównie dominują wzory geometryczne, rzadziej różnokolorowe motywy kwiatowe i zwierzęce. Ręczniki mają szerokość 25–35 cm, a długość około 200 cm i wyszywane są na obydwu końcach. Takie rozmieszczenie haftu spowodowane jest wciąż zachowaną funkcją użytkową i estetyczną ręcznika, który wieszany nad ikonami tak, aby oba zdobione końce zwisały ku dołowi lub okalały górny i prawy bok obrazu.

Szczególne dekorowanie kapliczek przydrożnych (tzw. „majenie”) odbywa się na czas świąt religijnych związanych z osobą ich patrona oraz odbywających się specjalnych nabożeństw i modlitw, jak majówki czy różaniec. Wiele kapliczek posiada jednak „nieprzyjazne” sąsiedztwo, w postaci słupów energetycznych, hydrantów i innych urządzeń technicznych, które stojąc zbyt blisko, całkowicie psują wygląd miejsca. Takie zjawisko obserwuje się na terenie Nadsiańskiego Parku Krajobrazowego (Ukraina).

Kapliczki przydrożne pochodzące sprzed 1945 roku objęte są ochroną prawną (Ustawa z dnia 15 lutego 1962). Obowiązek należytego utrzymania, zachowania i zabezpieczenia przed zniszczeniem oraz uszkodzeniem spoczywa na właścicielach i użytkownikach zabytków (Ustawa z dnia 15 lutego 1962). Z reguły własność krzyża czy kapliczki przysługuje właścicielowi gruntu, na którym jest on posadowiony. Wszelkie prace przy zabytku muszą być wykonywane za zgodą właściwego

wojewódzkiego konserwatora zabytków (Ustawa z dnia 15 lutego 1962). Na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego wykonywane są z reguły czynności związane z ochroną otoczenia kapliczki – odkrzaczanie, wysadzanie, zgodnie z dawną tradycją, roślin zielnych (chabra miękkowłosego, smotrawy okazałej). Brakuje natomiast środków na profesjonalne zabiegi konserwatorskie, co jest główną przyczyną niszczenia krzyży i kapliczek przydrożnych. Wiele z tych przydrożnych znaków chrześcijańskiej pobożności znika z naszego krajobrazu na skutek naturalnego zniszczenia. Rozsypują się kamienne czy ceglane kapliczki, odpadają żeliwne krzyże.

Podsumowanie

Na terenie pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego, które wchodzi w skład Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”, stwierdzono w 2014 roku istnienie 123 kapliczek, z czego w polskiej części – 76, ukraińskiej – 39 i słowackiej – 8. Najstarsze z nich pochodzą z XIX wieku i znajdują się w polskiej części badanego obszaru. Na przestrzeni XIX i XXI wieku tradycja wznoszenia kapliczek przydrożnych jest kontynuowana. Stanowią one trwałe elementy krajobrazu kulturowego polsko-słowacko-ukraińskiego pogranicza.

Najliczniejsze na badanym obszarze są kapliczki domkowe z małym ołtarzykiem w środku, a najmniej jest kapliczek wnękowych. Największym zróżnicowaniem typologicznym wyróżnia się polska część badanego obszaru. W ostatnim okresie coraz częściej wznoszone są tu kapliczki szafkowe, z niewielką figurą wykonaną przez miejscowych artystów (25 kapliczek). Kapliczki domkowe natomiast wznoszone są na cmentarzach i pełnią funkcję publicznych kaplic grobowych.

W ukraińskiej części badanego obszaru wyjątkowo duże zagęszczenie kapliczek występuje w granicach Nadsiańskiego Parku Krajobrazowego. W ukraińskiej części badanego obszaru mamy do czynienia ze świątyniami należącymi do 9 związków wyznaniowych. Nowe kapliczki nawiązują wyraźnie do symboliki religijnej charakterystycznej dla danego wyznania. Kapliczki prawosławne patriarchy Moskiewskiej nakryte są dachem zwieńczonym kilkoma „cebulkami” i krzyżem prawosławnym (z dodatkową poprzeczką ustawioną ukośnie w dolnej części krzyża). Natomiast pozostałe kapliczki posiadają dachy brogowe, najczęściej z jedną kopułą zwieńczoną małym krzyżem (często prawosławnym).

W części słowackiej występują wyłącznie kapliczki domkowe. Większość z nich została zbudowana w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w miejscach

nieistniejących cerkwi, zburzonych w czasie wysiedleń pod budowę zbiornika wody pitnej Starina. W kaplicach tych odprawiane są nabożeństwa, szczególnie w czasie dawnych odpustów, na które przybywają wysiedleni mieszkańcy.

Wyposażenie kapliczek oraz dekoracja jest zróżnicowane w zależności od regionu. We wsiach położonych w ukraińskiej i słowackiej części badanego obszaru widać wyraźnie wpływ tradycji wschodniej; dominują oleodruki z tematyką religijną oraz dewocjonaalia związane z sanktuariami (np. odciski „stopka” Bogurodzicy pochodząca z Ławry Poczażowskiej). W części słowackiej i na Zakarpaciu we wnętrzu kapliczek występują oleodruki oraz krucyfiksy z „płaskimi”, wymalowanymi wizerunkami Chrystusa. Świadczy to o dużym wpływie kultury bizantyjskiej.

Kapliczki pełnią na badanym obszarze wyjątkową rolę, ponieważ są nierozdzielalną częścią środowiska, w którym człowiek funkcjonuje. Są miejscem zadumy, refleksji nad życiem, jego troskami, radościami i przemijaniem. Stanowią formę pamiętki po dawnych mieszkańcach, którzy w różnych intencjach je fundowali i którzy zazwyczaj są anonimowi. Wyrażają wdzięczność fundatora za otrzymane łaski (np. ocalenie życia, przywrócenie zdrowia) i łączą ludzi przez wspólną modlitwę (majówki), a także opiekę nad pomnikami świętych. Są wreszcie świadectwem głębokiej wiary ludzi, którzy w tych miejscach szukają nieustannej opieki Bożej.

Artystyczny kształt i przesłanie religijne występujących na badanym terenie kapliczek przydrożnych wydaje się zależne od czterech źródeł:

- tradycji architektury lokalnej,
- kultów i kultury promowanej przez Kościół tradycji wschodniej i zachodniej,
- stylów historycznych,
- dorobku poprzedników, z reguły bezimiennych artystów.

Bogate zdobnictwo wielu kapliczek przydrożnych świadczy o znacznej duchowo-teologicznej oraz artystycznej kulturze ich twórców. Przeważnie nie znamy nazwisk ani ich autorów, ani fundatorów. Każda kapliczka przypomina nam o istnieniu Boga i wyraża istotę wiary. Wszystkie te obiekty są świadectwem historii i tworzą kulturowe dziedzictwo danego obszaru. Stanowią wartość historyczną, naukową i religijną. Wydawać by się mogło, że czas kapliczek skończył się, że są one relikdami przebrzmiałej i zamierzchłej obyczajowości, że z dnia na dzień jest ich mniej, bo „umierają” w sposób naturalny, murszejąc i próchniejąc. Tak jednak nie jest. Pośród domostw i ziemniaczanych zagonów wciąż wznoszone są bowiem nowe kapliczki na chwałę Bożą.

Bibliografia

- Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grosseherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina*, Carl Kummerer Ritter von Kummersberg, Wien 1880 (1:115 000) – arkusze: Umgebungen von Baligród Und Wola Michow Umgebungen von Lutowiska Podbusz Turka und Borynia (1:75 000).
- Boliuk O., 2009, *Ukraiński kaplic: genezis, tipy, osobliwosti, dekor. Ukraïnskie mistectwo-znawstwo: materialy, dosliždennia, recenzji*, „Naukowe Prace”, K. IMFE NAN Ukrainy, Wypusk, 9, s. 196.
- Falkowski J., Pasznyicki B., 1935, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim*, Lwów.
- Hoffsümmer W., 2001, *Leksykon dawnych i nowych symboli*, Wydawnictwo Jedność, Kielce.
- Holly G., 2012, *Kult św. Michała Archaniola na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim*, „Peregrinus Cracoviensis”, 23, Kraków, s. 91–120.
- Holly G., 2013, *Rozmieszczenie świątyń chrześcijańskich na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim (1850–2011)*, „Krajobrazy Pogranicza Kulturowego”, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. 19, s. 104–120.
- Holly G., 2014, *Przekształcenia krajobrazu sakralnego na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim (XIX–XXI wiek)*, „Monografie Bieszczadzkie”, t. 15, Ustrzyki Górne.
- Ignatenko I., 2002, *Figuri ta obroćni chresty u duchowij kulturi Ukrainciw Polissja, etnična istorija narodiw Ewropy*, Wypusk 30, Kijów, 39. Informacje pisemne z Urzędów Gmin: Baligród, Cisna, Czarna, Lutowiska, Solina i Komańcza.
- Informacja pisemna z Użańskiego Parku Narodowego*, mps, archiwum Autorki.
- Informacja pisemna z Nadsiańskiego Parku Krajobrazowego*, mps, archiwum Autorki.
- Jackowski A. i in., 1996, *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Kraków.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilska E., 1997, *Geografia religii – problemy badawcze, perspektywy rozwoju*, [w:] B. Domański, A. Jackowski (red.), *Geografia. Człowiek. Gospodarka*, IG UJ, Kraków, s. 85–94.
- Janicka-Krzywda U., 1991, *Kapliczki i krzyże przydrożne polskiego Podkarpacia*, Warszawa.
- Kłodnicki Z., 2011, *Znaki sakralne w przestrzeni. Próba typologii oraz występowanie (geografia) poszczególnych odmian kapliczek w Polsce* [w:] J. Adamowski, M. Wójcicki (red.), *Krzyż i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej kulturowej i religijnej pamięci*, Lublin, s. 14–15.
- Mapy topograficzne Wojskowego Instytutu Geograficznego (1:100 000), arkusze: Dźwiniacz Górny (1937), Ustrzyki Dolne (1938), Turka (1937).
- Mušinka M., Mušinka A., 2011, *Národnostná menšina pred zánikom? Statistický prehľad rusinko-ukrajinských obci na Slovensku w rokoch (1773) 1881–2001*, Presov.

- Nowodworski M., 1878, *Encyklopedia kościelna*, III, Warszawa.
- Potocki A., 2009, *Kapliczka pamięci*, Rzeszów.
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 października 2000 r. w sprawie zasad i trybu udzielania i cofania pozwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, archeologicznych i wykopaliskowych oraz warunków ich prowadzenia i kwalifikacji osób uprawnionych do wykonywania tych prac (Dz. U. Nr 93, poz. 1033).
- Seibert J., 2002, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*, Kielce.
- Sibor M., 2008, *Oblasztuwanie wewnątrzno przestrzeni ta nawkolisznowo seredowiszcza pridoroznych kaplic Galiciny*, UDK. 726.52 (477.83), Naukowyj Wisnik NLTU Ukrainy, Wypusk 18.12, s. 188–189.
- Sibor M., 2010, *Halicka pridorozna kaplica jak materializowanij wiraz pobożnosti*, UDK 726.52 (477.83) BBK 86.29 (4 Ukr. 33), Wisnik Prikarpatkowo Uniwersitetu Mistectwoznawstwo, Wypusk 21–22, s. 8–9.
- Schematyzm Greckokatolickiej Eparchii Prawosławnej Drohobycko-Samborskiej za rik 2012*, mps. *Schematyzm diecezji przemyskiej 1990. Terytorium-duchowieństwo-instytucje (Stan w dniu 30.06.1991)*, Przemysł 1991.
- Seweryn T., 1958, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, XIV, Województwo Stanisławowskie. Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, Warszawa 1923, s. 22–24.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, XIII, Województwo Lwowskie. Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, Warszawa 1924, s. 20–24, 42–44.
- Slobodjan W., 2003, *Cerkwy Turkiwskowo rajonu*, Lwiw.
- Sumcow N., 1890, *Kulturnyje pereżywania: Poliewyje kresty ili figury*, Kijewska Starina, XXX, s. 64–68.
- Syrokhman M., 2000, *Churches of Ukraine Zakarpattia*, Lviv.
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury* (Dz. U. z roku 1999, Nr 989, poz. 1150 z późn. zm.), art. 1 ust. 3, art. 25 ust. 1, art. 21 i 27.

dr Grażyna Holly

Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny Bieszczadzkiego Parku Narodowego

Ustrzyki Dolne

e-mail: gholly@bdpn.pl